

PIOTR PAWEŁ GACH

SZKOŁY I DRUKARNIE ZAKONNE NA ZIEMIACH DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ W XVIII-XIX WIEKU

Nazwa kolegium (łac. *collegium*, wł. *collegio*) posiada kilka znaczeń. W szerszym rozumieniu tego słowa jest to grupa osób wykonujących wspólne zadania i posiadająca specjalne prawa i przywileje. Tą nazwą obejmowano również istniejące od XII w. we Francji, Italii, a następnie w innych krajach zabudowania mieszkalno-dydaktyczne, wspólnie użytkowane przez studentów i ich profesorów. Kolegium to także występujący od XVI w. do dzisiaj typ szkoły średniej ogólnokształcącej (*public school*), zawodowej (*technical school*) lub innej (niekiedy o charakterze półwyższym) zarówno w Europie, jak i w krajach Ameryki Łacińskiej oraz w Stanach Zjednoczonych.

Współcześnie nazwę kolegium odnosi się do instytucji wyższego nauczania, stanowiącej autonomiczny ośrodek dydaktyczny, albo wchodzącej w obręb struktur określonego uniwersytetu, zwłaszcza na terenie Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch i Stanów Zjednoczonych (tzw. *american college*); w Polsce natomiast są to z reguły 3-letnie szkoły wyższe zawodowe, licencjackie, prywatne i publiczne (języków obcych, prawa i administracji, kształcące dla nauczycieli, katechetów, menadżerów i in.). Tą nazwą nadal określa się budynek lub szereg zabudowań w których funkcjonuje dana szkoła z internatem i całym zapleczem dydaktycznym.

Instytucja kolegium przechodziła rozmaite przekształcenia w zakresie organizacji, statusu prawnego i programów dydaktyczno-naukowych. W śred-

Dr hab. PIOTR PAWEŁ GACH, prof. nadzw., kierownik Katedry Historii Wychowania w Instytucie Pedagogiki KUL, adres do korespondencji: Al. Raclawickie 14, Kolegium Jana Pawła II, p. 333, 20-950 Lublin, e-mail: piotr.gach@kul.lublin.pl

niowieczu występowały kolegia świeckie i kościelne związane z uniwersytetami. Pierwsze kolegium założono w Paryżu z przeznaczeniem na mieszkanie dla studentów uczęszczających na uniwersytet. W późniejszym okresie tego typu instytucje zakładały dla swoich kleryków i seminarzystów zakony: franciszkanów, dominikanów, benedyktynów i augustianów. We Francji w ciągu XIII w. założono 20 kolegiów, w XIV w. 54, a w XV 12. Również w Anglii powstały kolegia jako internaty dla młodzieży studiującej. Założyli je w Oxfordzie: dominikanie w 1220 r. i franciszkanie w 1224 r. Ponadto w Anglii powstały w XIII w. 4 inne kolegia, w wieku XIV – 12 i w XV – 9. Proces przyznawania kolegiom praw i zadań zastrzeżonych dotąd dla uniwersytetów, rozpoczął się z chwilą utworzenia *Merton College* przez Waltera de Merton w 1250 r. Biskup Wiliam Wykeham ufundował w 1379 r. w Winchester pierwsze kolegium poza kompleksem uniwersyteckim. Studenci otrzymywali w nim przygotowanie przed pójściem na studia do *New College* w Oxfordzie. W ten sposób zapoczątkowano proces zakładania kolegiów, geograficznie i prawnie niezależnych od uniwersytetów. Do połowy XIV w. dokonana się zatem ewolucja, wiodąca od internatu uniwersyteckiego do instytucji dydaktycznej.

W Europie powstawały kolegia według modelu francuskiego, tradycyjnie związanego ze strukturą uniwersytetów. W Italii w XIII w. powstało jedno kolegium, w XIV 10 i w XV 5 na uniwersytetach w Bolonii, Padwie, Pawii, Rzymie. W Hiszpanii dwa kolegia powstały w XIV w. na uniwersytetach w Alcala i w Salamance. W Niemczech powstało dziewięć kolegiów w XIV w. i siedem w XV na uniwersytetach w Kolonii, Monachium, Tybindze¹.

W Polsce istniały kolegia od XVI w. i obejmowały nie tylko zakonny personel nauczający z rektorem na czele (u jezuitów mianowany na 3 lata przez generała zakonu) i uczniów, ale również zespół sal dydaktycznych, kościół, dom zakonny, internat zwany konwiktem, salę teatralną, bibliotekę, a w większych ośrodkach również takie instytucje jak: apteka, drukarnia, gabinety naukowo-dydaktyczne, obserwatorium astronomiczne oraz zabudowania gospodarcze o różnorodnym przeznaczeniu, ogrody, warsztaty produkcyjno-usługowe. Niekiedy kolegium funkcjonowało w połączeniu z seminarium duchownym, czy nowicjatem zakonnym, chociaż te ostatnie instytucje miały z reguły oddzielnego zwierzchnika i personel dydaktyczno-wychowawczy.

¹ G. R y a n, w: *College, New Catholic Encyclopedia*, vol. 3, Washington 1967, s. 1004-1005.

KOLEGIA ZAKONÓW NAUCZAJĄCYCH

Do zakonów nauczających, które prowadziły kolegia należeli w Polsce: jezuita, pijarzy, teatyni i bazylianie. Pierwsze kolegium jezuitów (*Societas Jesu*) powstało w Messynie na Sycylii w 1547 r. W 1551 jezuita otworzyli w Rzymie szkołę średnią, humanistyczną i kształcącą w zakresie doktryny chrześcijańskiej tzw. *Collegium Romanum*, późniejszy Uniwersytet Gregoriański². Pijarzy natomiast prowadzili w Rzymie od 1630 r. *Collegio Nazareno*, edukujące przyszłych profesorów, wychowawców i rektorów. Wspomniane kolegia rzymskie stały się wzorami dla wszystkich szkół prowadzonych przez te zakony w wielu krajach Europy. W samym zaś Rzymie powstało wiele innych kolegiów i seminariów o charakterze narodowym i międzynarodowym³.

W Polsce pierwsze kolegia jezuitów zostały powołane w Braniewie w 1564 r. (*Collegium Hosianum* – założone przez kardynała Stanisława Hozjusza (1504-1579), funkcjonowało 1565-1780), w Wilnie 1570 roku (przekształcone w 1579 bullą Grzegorza III w Akademię), w 1573 r. w Poznaniu. U jezuitów występowały ponadto: kolegia w początkowej fazie rozwoju fundacji – *Collegium inchoatum* oraz kolegia przeznaczone wyłącznie dla członków tego zakonu – *Collegium Nostrorum*.

P i j a r z y czyli zakon Kleryków Regularnych Ubogich Matki Bożej Szkół Pobożnych (łaciński skrót SchP) założył Hiszpan, św. Józef Kalasanty (1557-1648), który po ukończeniu studiów przybył do Rzymu, gdzie na Zatybrzu utworzył bezpłatną szkołę dla biednych. Dzięki jego wysiłkom powstało stowarzyszenie św. Józefa, zobowiązujące swych członków do składania ślubów: posłuszeństwa, czystości i ubóstwa oraz pracy nad wychowaniem młodzieży. W 1621 r. zostało ono przez papieża Grzegorza XV podniesione do rangi zakonu.

Pijarzy otrzymywali od papieża przywilej wychowywania i kształcenia młodzieży wszystkich warstw społecznych w zakresie szkoły podstawowej i średniej. Pierwsze ich domy powstały jeszcze za życia założyciela w Czechach, Polsce i na Węgrzech, później również w innych krajach.

² R. G. Villoslada, *Storia del Collegio Romano dal suo inizio (1551) alla soppressione della Compagnia di Gesu (1773)*, Roma 1954.

³ J. Dachsberger, R. Leiber, *Kollegien und Seminarien in Rom*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg 1934, t. VI, kol. 74-77; E. Gatz, *Kollegien und Seminarien römische*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, t. VI, Freiburg 1997, kol. 178-180.

W szkołach dla ubogich dzieci prowadzonych przez pijarów od XVII w. uczono katechizmu, języka ojczystego, łaciny oraz rachunków. Z czasem pijarzy przestawili się na prowadzenie szkół średnich, tzw. kolegiów 7-klasowych.

Program nauczania w kolegiach pijarskich miał charakter ogólny, z dużym naciskiem na łacinę. Nauczanie opierano na zasadach przystępności, stopniowania trudności, systematyczności, dostosowując treści nauczania do tradycji narodowej. Dzięki dobrej organizacji nauczania oraz swym zaletom pedagogicznym szkoły pijarskie cieszyły się uznaniem społeczeństwa w wielu krajach, szybko rozwijały się na nowych terenach, konkurując niekiedy ze szkołami jezuickimi. Przy szkołach pijarskich już od XVIII w. istniały na użytek kształcącej się młodzieży biblioteki z książkami w językach narodowych i obcych, pracownie, laboratoria i gabinety przyrodnicze, geograficzne, fizyczne, chemiczne, matematyczne. Pijarzy zakładali również szkoły specjalne, np. dla rzemieślników i osób głuchoniemych, udzielali się na misjach, pisali i wydawali podręczniki szkolne i różne dzieła naukowe⁴.

Do Polski pijarów sprowadził król Władysław IV w 1642 r. Pierwsze kolegium otworzyli oni w 1642 roku w Warszawie. Było to *Collegium Regium*, fundowane właśnie przez króla Władysława IV. Rok później powstało kolegium również w Podolińcu (Podolinie) na Spiszu.

W pierwszych latach funkcjonowania zakonu pijarów w Polsce młodzi zakonnicy studiowali teologię w kolegiach morawskich (należących do prowincji niemieckiej), w XVIII w. swoją wiedzę uzupełniali na 3-letnich studiach zagranicznych w Rzymie (w *Collegium Nazarenum* i *Collegium Novum*) oraz na uniwersytetach we Florencji, a także we Francji i Austrii. Kolegia pijarskie utworzyły w 1662 r. samodzielną prowincję polską, z której w 1695 r. wyodrębniła się prowincja litewska. Wszystkie kolegia pijarskie w Rzeczypospolitej podlegały zarządom obu tych prowincji, które do rozbiorów posiadały już 31 domów z 26 kolegiami. Na ten wiek przypada największy rozwój zakonu w Polsce oraz jego szczególnie intensywne działanie szkolne, społeczne i naukowe⁵.

⁴ A. W o j t k o w s k i, *Z dziejów szkolnictwa katolickiego dla świeckich (do roku 1918)*, w: *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, t. III, Lublin 1969, s. 53-61; J. I. B u b a, *Pierwszy w Polsce instytut dla głuchoniemych – w 150 lecie inauguracji instytutu w Warszawie (1817-1967)*, w: *Pijarzy w kulturze dawnej Polski. Ludzie i zagadnienia*, praca zbiorowa, Kraków 1982, s. 131-144.

⁵ J. B u b a, *Collegium Nobilium*, w: *Pijarzy w kulturze...*, s. 83-103; t e n ż e, *Współpraca pijarów z Komisją Edukacji Narodowej*, tamże, s. 104-130; P. P. G a c h,

Pijarzy współpracowali z utworzoną w 1773 r. Komisją Edukacji Narodowej jako jej wizytatorzy generalni, autorzy podręczników szkolnych i zwykli nauczyciele. Pijarskie kolegia koronne utworzyły odrębny wydział w ramach systemu szkolnego KEN. W roku szkolnym 1783/84 liczba szkół zakonnych przedstawiała się następująco: pijarzy – 12, bazylianie – 7 (od 1784 r. – 8), bartoszkowie – 2, benedyktyni – 1 (w 1792 r. otworzono drugą w Stężycy), bożogrobcy – 1, kanonicy laterańscy – 1, cystersi – 1. We wszystkich szkołach zakonnych w roku szkolnym 1787/88 pracowało 137 nauczycieli – zakonników. Było wśród nich 73 pijarów, 37 bazylianów, 8 benedyktynów, 7 bartoszków, 5 cystersów, 4 bożogrobców, 3 kanoników regularnych⁶. Po trzecim rozbiore Polski Austria i Prusy kontynuowały politykę germanizacyjną i zlikwidowały ok. 10 kolegiów pijarskich. Pijarzy jednak nie utracili wówczas żadnego z kolegiów położonych na Lubelszczyźnie i kontynuowali swe prace jako nauczyciele i wychowawcy.

Całym personelem nauczającym (zakonnicy, kapłani i klerycy) w kolegiach pijarskich kierował prowincjał, który był zobowiązany do wizytowania wszystkich podległych mu szkół i dbania o całokształt ich funkcjonowania. Na czele każdego kolegium (w XIX w. szkoły wydziałowej) stał rektor wybierany spośród pijarów całej prowincji na trzy lata. Od jego przygotowania i sprawności zależało w dużej mierze funkcjonowanie szkoły. Dlatego należy uznać za istotne zagadnienie ustalenia nie tylko nazwisk rektorów i ich okresu kierowania poszczególnymi kolegiami, ale również określić dokładnie ich wkład w budowanie wspólnoty zakonnej i realizację programu pedagogicznego. W dużych kolegiach rektor miał do pomocy prefekta szkoły, który czuwał nad realizacją programu, postępami uczniów w nauce, odwiedzał chorych mieszkających na stancjach itp. Na przebieg i jakość nauczania wpływały takie czynniki, jak: merytoryczne i pedagogiczne przygotowanie nauczycieli, ich liczba, wyposażenie biblioteki szkolnej i stan zaopatrzenia w różnego rodzaju pomoce naukowo – dydaktyczne, a przede wszystkim w podręczniki.

Zakonne środowisko pijarów w XIX wieku i jego przedstawiciel - Piotr Ściegienny, w: *Książka Piotra Ściegiennego – epoka, dzieło, pokłosie*, red. W. Caban, Kielce 1996, s. 77-89; M. K i n o w s k a, *Osiemnastowieczne szkoły pijarskie w Warszawie*, w: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII-XIX wieku*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Warszawa-Kraków 1993, s. 419-429; Ks. J. Ś r u t w a, *Szkoła księży pijarów*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, REDś M. Rechowicz, t. II, cz. 2, Lublin 1975, s. 553-574.

⁶ K. M r o z o w s k a, *Funkcjonowanie systemu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony w latach 1783-1793*, Wrocław 1985, s. 170-171.

T e a t y n i (Ordo Clericorum Regularium vulgo Theatinorum) przybyli z Rzymu do Polski w 1664 r. w celu kształcenia wiernych obrządku ormiańskiego⁷. W Polsce utworzyli dwa duże kolegia: we Lwowie i w Warszawie. Kolegium we Lwowie - *Collegium Armenum*, powstało w 1665 r. staraniem Kongregacji Rozkrzewiania Wiary w celu kształcenia ormiańskich katolików, przekształcone w 1709 w *Collegium Armenum et Ucrainum*, działało w latach 1665-1784. Wykształciło ono wielu biskupów, kapłanów i misjonarzy obrządku ormiańskokatolickiego. Drugie kolegium *Collegium Varsaviense* działało w latach 1702-1785 przy ulicy Długiej⁸.

Oddzielną grupę stanowiły kolegia kierowane przez b a z y l i a n ó w (fundowane na początku XVII w.) dla kształcenia wyznawców Kościoła ruskokatolickiego (unickiego). Nazwa bazylianów (Ordo Sancti Basilii Magni – Zakon Bazylianów św. Jozafata) odnosi się do bardzo starej rodziny zakonnej, opierającej swe życie na regule św. Bazylego Wielkiego. Reguła ta została oparta na Ewangelii i akcentowała braterską służbę bliźnim, życie we wspólnocie, zalecała działalność apostołską i charytatywną, podkreślała obowiązek gościnności. Dla chrześcijaństwa wschodniego stała się ona podstawą życia zakonnego⁹. Zostali oni sprowadzeni z Grecji i Bułgarii na Ruś Kijowską przez Włodzimierza Wielkiego po przyjęciu w 998 r. chrześcijaństwa. Monastery bazyliańskie na Wschodzie stopniowo przekształcały się w prawosławne, a położone w Italii pozostały związane z Rzymem i ulegały latynizacji. Po zawarciu Unii Brzeskiej (1596) nastąpiła reforma życia bazyliańskiego przeprowadzona przez metropolitę Walemina Rutskiego i św. Jozafata Kuncewicza. Systematycznie wzrastała liczba monasterów na terenie Rzeczypospolitej, a zakon bazyliański odegrał ważną rolę w życiu Kościoła unickiego. Zajmował się nie tylko duszpasterstwem parafialnym, prowadzeniem misji, ale również pracą pedagogiczną w seminariach, kolegiach, szkołach parafialnych. Szkoły bazyliańskie funkcjonowały w ramach systemu

⁷ M. B o r t y n o w s k i, *Teatyni w Polsce, Podręczna encyklopedia kościelna*, red. ks. Z. Chełmicki, Warszawa 1914, t. XXXIX-XL, s. 72-74.

⁸ D. B l a z e j o v s k y j, *I teatini e i Pontifici Collegi Armeno e Ucraino di Leopoli (1665-1784)*, *Regnum Dei*, „Collectanea Theatina a Cleribus Regularibus edita”, 35(1979), nr 105, s. 205-248; G. P e t r o w i c z, *L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626-1686)*, Roma 1950, s. 310. W warszawskim kościele teatynów odbyła się konsekracja bpa Ignacego Krasickiego 29 grudnia 1766 r.; t e n ż e, *La Chiesa Armena in Polonia e nei paesi limitrofi (1686-1954)*, Roma 1988.

⁹ E. O s i e c k i SVD, *Bazylianów, Informator o zakonach i seminariach duchownych w Polsce*, red. E. Osiecki SVD, E. Śliwka SVD, Pieniężno 1989, s. 32.

szkolnego Komisji Edukacji Narodowej. Spośród bazylianów wywodzili się biskupi Kościoła unickiego, teologowie, kaznodzieje. W ciągu XIX wieku władze rosyjskie przeprowadziły likwidację nie tylko zakonu bazylikańskiego (jako ostatni skasowano klasztor warszawski w 1872 r.), ale również całego Kościoła unickiego. Na terenie Lubelszczyzny monasterium bazylikańskie zostały skasowane w 1864 r. (Biała Podlaska, Chełm, Lublin, Zamość). Bazylianie przetrwali jedynie na terenie zaboru austriackiego¹⁰.

W latach 1759-1833 bazylianie prowadzili unickie seminarium diecezjalne w Chełmie, z przerwą w latach 1804-1810, wynikającą z decyzji zaborcy austriackiego o jego likwidacji. Seminarium chełmskie zostało reaktywowane w czasach Księstwa Warszawskiego w 1810 r. Diecezja chełmska obejmowała w zasadniczym zrabie tereny dzisiejszej Lubelszczyzny. Seminarium to miało zasadnicze znaczenie dla kształcenia chełmskiego duchowieństwa unickiego.

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVIII w. kształcenie alumnów trwało kilka miesięcy i stale ulegało wydłużeniu, aż do całorocznego, w latach dziewięćdziesiątych miało już cykl dwuletni. W latach 1810-1818 naukę wydłużono do trzech lat. W latach dwudziestych i trzydziestych XIX wieku wprowadzono rok wstępny i cztery lata studiów obowiązkowych¹¹.

Badacz zagadnienia ks. Janusz Kania ustalił, że uczelnia chełmska w latach 1782-1804 miała 618 wychowanków. Studiowało w niej w latach 1782-1795 jednocześnie od 10 do 22 osób, w latach 1796-1803 od 27 do 95, a w roku 1803/1804 kształciło się tylko 9 alumnów. Szczyt ilościowy wychowanków przypada na lata 1796-1800.

Na początku XVIII w. w Rzeczypospolitej istniało 57 kolegiów zakonnych, a w 1772 r. (przed I rozbiorem Polski) było ich 103, kształciło się w nich ok. 30 000 młodzieży. Jezuici prowadzili 66 kolegiów, pijarzy 27, bazylianie 8 (Buczacz, Hoszcza, Humań, Lubar, Lwów, Łuck, Szarogród, Włodzimierz), teatyni 2 (Warszawa, Lwów). Największe kolegia jezuitów istniały w takich miejscowościach jak: Wilno, Warszawa, Poznań, Kalisz, Lublin, Lwów, Braniewo.

¹⁰ M. M. W a w r i k, *Naris rozwinu i stanu wasilianskogo czina XVII-XX st. Topograficzno-statisticzna rozwinu*, Series II, *Analecta OSBM, Sectio I*, Rzym 1979, s. 189-209; D. B l a z e j o v s k y j, *Byzantine Kyivan Rite Students in Pontifical Colleges, and in Seminaries, Universities and Institutes of central and western Europe (1576-1983)*, Rome 1984 (*Analecta OSBM, series II, sectio I*), s. 29-50.

¹¹ Ks. J. K a n i a, *Unickie seminarium diecezjalne w Chełmie w latach 1759-1833*, Lublin 1993, s. 90-91.

Po kasacie jezuitów w 1773 r. przekształcone kolegia (wraz z drukarniami) weszły w skład systemu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej. Pijarskie kolegia koronne tworzyły odrębny wydział Komisji Edukacji Narodowej, a na ziemiach litewsko-ruskich przemianowano je w 1803 r. (z wyjątkiem kolegiów jezuickich, nadal działających pod tą nazwą) na szkoły powiatowe i gimnazja oraz wcielono do odpowiednich wydziałów terytorialnych Wileńskiego Okręgu Naukowego. W 1812 r. car Aleksander I podniósł kolegium połockie do rangi akademii, nadając jej przywileje i prawa uniwersyteckie. Na terenie zaboru rosyjskiego kolegia jezuickie przetrwały do 1820 r. (Połock, Mohylew, Mścisław, Orsza, Romanów, Użwałda, Witebsk), a kolegia bazyliańskie do 1831.

W ramach polityki germanizacyjnej władze austriackie zlikwidowały kolegium teatynów we Lwowie (1784) oraz 5 kolegiów pijarskich w zaborze austriackim (1782-1785, Lwów, Nowy Sącz, Waręż, Złoczów, Rzeszów). Władze pruskie z tych samych przyczyn zamknęły 5 kolegiów pijarskich w latach 1782-1820 (Góra Kalwaria, Szczuczyn, Łomża, Rawa Mazowiecka, Rydzyna). W 1824 pijarzy prowadzili na ziemiach polskich 23 szkoły średnie, bazylianie 15, dominikanie 10, bracia mniejsi franciszkanie 6 (bernardyni 5, reformaci 1), misjonarze 4, kanonicy regularni laterańscy 2, po jednej benedyktyni, karmelici bosci, karmelici trzewickowi, franciszkanie konwentualni, trynitarze i bartoszkowie). Najdłużej, bo do 1831 r. funkcjonowały kolegia pijarskie w Królestwie Polskim i pijarskie szkoły powiatowe oraz gimnazja na tzw. ziemiach zabranych¹².

Wszystkie szkoły w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim zlikwidowano w wyniku rusyfikacji i nasilonych represji po powstaniu listopadowym. W wyniku kasat przeprowadzonych w XVIII-XIX w. do odzyskania niepodległości w 1918 r. przetrwało tylko jedno kolegium pijarów w Krakowie. Nowe kolegium zbudowali pijarzy w Rakowicach pod Krakowem w latach 1911-1913, które istnieje do dzisiaj jako liceum. W okresie międzywojennym pijarzy prowadzili 5 kolegiów w Polsce (Kraków, Rakowice, Lida, Szczucin Lidzki, Lubieszów k. Pińska). Obecnie jezuici posiadają kolegia ze studiami lub nowicjatem w Gdyni, Krakowie, Starej Wsi, Warszawie.

¹² J. M. Giżycki [W o ł y n i a k], *Spis szkół średnich na Litwie i Rusi zniszczonych przez rząd rosyjski*, w: *Polska w kulturze powszechnej*, red. F. Koneczny, cz. 1, Kraków 1918, s. 413-419; L. Z a s z t o w t, *Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997, s. 155-156.

Na czele kolegium stał rektor mający duże uprawnienia w stosunku do całego personelu i uczniów, a przełożonym konwiktów szlacheckiego (istniejącego w obrębie kolegium) był regens z wiceregensem¹³. Niektóre konwikty szlacheckie kierowane przez jezuitów, zwane też bursami dla młodzieży szlacheckiej, przekształcano w kolegia szlacheckie (*Collegium Nobilium*). Te, które nie uzyskały pełnej samodzielności, zachowały tradycyjną nazwę – *convictus nobilium*. Konwikty i kolegia szlacheckie u jezuitów zajmowały się elitarnym kształceniem przede wszystkim synów szlachty i magnaterii, a częściowo młodzieży mieszczańskiej i chłopskiej (przede wszystkim w Braniewie, Reszlu i Malborku) na przyszłych polityków i urzędników państwowych. W kolegiach pijarskich studiowało więcej młodzieży z warstw uboższych, a przy warszawskim *Collegium Regium* istniał w XVIII w. tzw. *Convictus Civilis*, znany bardziej jako *Collegium Civile* (1758-1780) dla synów niezamożnych mieszczan. Wykładano tam język łaciński, francuski i niemiecki, retorykę, filozofię, teologię, historię, geografę, arytmetykę i geometrię, prawo magdeburskie i chełmińskie, a ponadto uczniowie pobierali płatne lekcje tańca, rysunku, fechtunku i fortyfikacji.

Zarys organizacji kolegiów jezuickich został zawarty w *Konstytucjach Towarzystwa Jezusowego*, zatwierdzonych w 1588 r. przez I Kongregację Generalną, a później rozwijanych w specjalnych ordynacjach i kodyfikacjach poświęconym studiom. Programy nauczania zarówno w *Collegium Romanum*, jak i w innych kolegiach jezuickich, oparto na systemie studiów uniwersyteckich w Paryżu, Lovanium i Alcali, skąd wywodzili się pierwsi profesorowie jezuicki. Opublikowana w Neapolu w 1599 r. *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu* określiła na prawie 200 lat organizację szkolną i program nauczania oraz wychowania w kolegiach jezuickich. Proces kształcenia trwał 7 lat i uwzględniał podział na 5 klas (w tym dwie dwuletnie): od dwuletniej infimy do retoryki. Na podstawie przepisów zawartych w *Ratio studiorum*, jezuici polscy ułożyli rozkład wykładów i zajęć szkolnych (zatwierdzony przez Rzym w 1604 i w 1620 r. po podziale prowincji polskiej na litewską i polską), obowiązujący we wszystkich kolegiach, w których istniał czteroletni kurs teologii.

W kolegiach jezuickich nauczano łaciny, greki, poetyki, retoryki, a ponadto kształtowano postawę religijną i moralną, maniery towarzyskie, obyczaje. Dążono do ukształtowania i zrozumienia u wychowanków *Christia-*

¹³ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 1996, s. 291, 564 (regens), 565 (rektor).

nititas i pietas poprzez treści wykładów, ćwiczeń, praktyki religijne, deklamacje podczas akademii i inscenizacje sztuk teatralnych. Od jesieni 1739 r. w kolegiach jezuickich na terenie Rzeczypospolitej wprowadzono osobne nauczanie historii, a w latach 50. XVIII w. lekcje tego przedmiotu były powszechne. W roku szkolnym 1749/50 rozpoczęto w kolegium nowogródzkim oddzielne nauczanie historii i geografii. Praktyka ta rozpowszechniła się również w innych szkołach.

W kolegiach jezuickich w XVII-XVIII w. kształcono nie tylko młodych jezuitów (kursy 3-4 letnie), ale także kapłanów diecezjalnych i zakonników z różnych wspólnot zakonnych. Prawie przy każdym kolegium jezuickim istniała bursa dla ubogich studentów (internat) w której mieszkali studenci odbywający studia teologiczne w celu otrzymania święceń kapłańskich¹⁴.

W kolegiach jezuitów i pijarów przygotowanie do przyszłej pracy pedagogicznej odbywało się równoległe z formacją zakonną, a wykształcenie kończyło studium teologii dla pragnących uzyskać święcenia kapłańskie. U pijarów młodszym absolwentom *Collegium Nobilium* proponowano odbycie dwuletniego studium prawa oraz architektury cywilnej i wojskowej. Od postanowień Kapituły Generalnej w 1683 r., każdy kandydat na nauczyciela, po ogólnej szkolnej kadencji i dwuletnim nowicjacie, musiał ukończyć czteroletnie studia w *profesorium*, czyli seminarium nauczycielskim (dwuletni kurs nauk humanistycznych i dwuletni kurs filozofii), a także odbyć praktykę zawodową, sprawdzającą przydatność przygotowań na nauczyciela¹⁵. Praktyki odbywano w różnych klasach szkół pijarskich. Ostatecznie *Ustawy szkolne* ks. Stanisława Konarskiego, zatwierdzone przez Stolicę Apostolską w 1754 r., przesądziły praktykę czteroletnich studiów profesorskich o nowym programie nauczania¹⁶.

Teatyni mieli w swoich kolegiach najzamożniejszych uczniów, a wśród nich, w Warszawie, przyszłego króla, Stanisława Augusta Poniatowskiego. Włoscy nauczyciele obu kolegiów teatyńskich (Lwów, Warszawa) kształcili swych podopiecznych w języku łacińskim, włoskim i francuskim. U pijarów programowo nauczano jeszcze niemieckiego. Dzięki znajomości języków

¹⁴ L. P i e c h n i k SJ, *Akademie i uczelnie jezuickie*, w: *Dzieje teologii...*, t. II, cz. 2, Lublin 1975, s. 51-102.

¹⁵ J. I. B u b a, *Collegium Nobilium*, w: *Pijarzy w kulturze...*, s. 98.

¹⁶ A. P i t a l a SchP, *Pijarskie zakłady kształcenia nauczycieli w dawnej Polsce – profesoria*, w: *Wkład pijarów do nauki...*, s. 394.

obcych zwiększała się dostępność do kultury zachodnioeuropejskiej poprzez czasopisma, książki i kontakty osobiste.

KONWIKTY SZLACHECKIE

Konwikt szlachecki to odrębna jednostka administracyjna szkoły średniej, stanowiąca część kolegium i szkoły publicznej dla młodzieży, z reguły kierowana przez zakon nauczający (jezuici, pijarzy, teatyni, bazylianie). Niekiedy kolegium szlacheckie zwano bursą. Zasadniczo składało się z internatu, jadalni, biblioteki i zaplecza gospodarczego. Kolegium szlacheckie miało własnego przełożonego (*regensa*) i grono pedagogiczne (każda klasa miała swego wychowawcę). Tradycyjna nazwa – *convictus nobilium*, obejmowała tylko część mieszkalną budynku kolegium szlacheckiego, z którego uczniowie uczęszczali do szkół publicznych na wybrane lekcje, częściowo uczono ich w samym konwikcie. W ciągu XVIII w. zdarzało się często, że zakony nauczające przekształcały kolegium w kolegium szlacheckie.

W szkole tego typu zakony zajmowały się elitarnym kształceniem przyszłych polityków i urzędników państwowych, pochodzących z rodzin szlacheckich i magnackich. Najbardziej renomowane w Rzeczypospolitej kolegia szlacheckie z konwiktami należały do jezuitów (w Warszawie 1752-1775), do teatynów (*Collegium Varsaviense* 1737-1783) i do pijarów (*Collegium Regium*, założone w Warszawie przez ks. S. Konarskiego, które w czasie swego istnienia – 1740-1831 i od 1807 na Żoliborzu – wykształciło 5916 uczniów, z których wielu odegrało znaczącą rolę w życiu społeczno-religijnym i kulturalnym)¹⁷.

Kolegia szlacheckie z konwiktami powstawały najpierw przy kolegiach jezuitów we Francji, potem w innych krajach. Nauczanie w tych kolegiach kierowanych przez jezuitów trwało 7-9 lat i obejmowało roczny lub dwuletni kurs retoryki, filozofii oraz przedmiotów dodatkowych: języków współczesnych, geografii, chronologii, architektury, astronomii i prawa. Ponadto uczniowie brali udział w dodatkowych zajęciach: jazdy konnej, tańców, muzyki, szermierki, zapaśnictwa, urządzali inscenizacje teatralne, popisy naukowe, występy oratorskie, organizowali własne sejmiki. W szkołach prowadzonych przez bazylianów program obejmował: naukę języka cerkiew-

¹⁷ J. I. B u b a SP, *Pijarzy w Polsce. Próba charakterystyki*, „Nasza Przeszłość”, 15(1962), s. 13-34.

no-słowiańskiego; czytanie i komentowanie pism patrystycznych, przełożonych na cerkiewno-słowiański, początki nauk wyzwolonych, zaczynając od infimy, do retoryki włącznie, teologię moralną; kazuistykę; naukę łaciny, obrzędów religijnych i śpiewów cerkiewnych, a także umiejętność prowadzenia dysput religijnych¹⁸.

Jezuici prowadzili kolegia szlacheckie z konwiktami: w Wilnie (1751-1773), Warszawie (1752-1773), Poznaniu (1755-1773), Lwowie (1749-1773), Lublinie (1755-1773), Ostrogu (1751-1773) oraz konwikty szlacheckie w Połocku (1780-1820), Petersburgu (1802-1815), Romanowie (1814-1820) oraz we Lwowie (1842-1848). Bazylianie mieli kolegia przy własnych monasterach, kolegiach i seminariach w Wilnie (do 1839), Połocku (1668-1834), Lwowie (św. Jerzy 1754-1817), Hoszczy (1754-1830), Włodzimierzu (1754-1831), Żyrowicach (1709-1839), Berezwezu (1773-1834), Buczaczu (1712-), Humaniu (1766-1833), Kaniowie 1781-1833), Lubarze (1748-1833), Szarogrodzie (1754-1794), Malejowicach (1739-1810), Tołoczynie (1779-1831), Brześciu Litewskim (1797-1830). Na terenie Cesarstwa Rosyjskiego w XIX wieku dawne kolegia zakonne działały jako szkoły powiatowe¹⁹.

Rektor kolegium szlacheckiego u jezuitów był mianowany, a u pijarów wybierany na 3 lata. Funkcję jego zastępcy spełniał prorektor, a bezpośredniego przełożonego i wychowawcy studentów sprawował ojciec duchowny, zwany też magistrem studentów lub prefektem. Ponadto kolegium posiadało: kaznodzieję, spowiednika, bibliotekarza, ekonoma, a w większych domach: aptekarza, infirmierza, prefekta drukarni.

Około 30 jezuitów wydalonych w 1762 r. z Francji nauczało języka francuskiego w kolegiach szlacheckich na terenie Rzeczypospolitej. Sprawowali oni także funkcje prefektów studentów w niektórych kolegiach szlacheckich²⁰.

¹⁸ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 291-292.

¹⁹ L. P i e c h n i k SJ, *Akademie i uczelnie jezuickie*, w: *Dzieje teologii...*, t. II, cz. 2, s. 51-102; G i ż y c k i [W o ł y n i a k], *Spis szkół średnich*, s. 413; D. Beauvois (*Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832*, Lublin 1991, t. II, s. 181) podaje 13 miejscowości w których istniały szkoły bazylikańskie w 1810 r.

²⁰ P i e c h n i k, *Akademie...*, s. 84.

SEMINARIA MISJONARSKIE

Zgromadzenie Księża Misjonarzy św. Wincentego à Paulo (Congregatio Missionis, popularnie zwani misjonarzami) powstało we Francji w XVII w., a do Polski zostało sprowadzone w roku 1651 w celu formacji duchowieństwa. Misjonarze pierwszy dom założyli w Warszawie przy Krakowskim Przedmieściu (kościół św. Krzyża). W XVIII w. prowadzili 23 polskie seminaria diecezjalne, m.in. w Warszawie, Poznaniu, Gnieźnie, Płocku, Włocławku, Lublinie, Krakowie, Wilnie oraz Krasnymstawie. Pracę tę przerwała kasata zgromadzenia przeprowadzona w Królestwie Polskim przez władze rosyjskie w 1864 r.

Warto podkreślić, że misjonarze prowadzili i zarządzali seminariami diecezjalnymi na Lubelszczyźnie w Lublinie (1717-1864) i Krasnymstawie (1739-1782). Lubelskie seminarium misjonarzy erygował bp Kazimierz Łubieński w 1717 r. korzystając z różnych fundacji. Początkowo seminarium przygotowywało kapłanów dla niezwykle rozległej diecezji krakowskiej, a później lubelskiej, a w Krasnymstawie dla łacińskiej diecezji chełmskiej.

W okresie przedrozbiorowym w seminariach będących pod zarządem Zgromadzenia Misji uczono: filozofii, teologii moralnej i dogmatycznej, przepisów prawnych dotyczących liturgii mszy świętej, odmawiania brewiarza oraz obchodzenia świąt roku kościelnego. W skład programu nauczania wchodziły również ceremonie obejmujące: administrowanie sakramentów, odprawianie mszy i nabożeństw paraliturgicznych, naukę wymowy, sposoby katechizowania, a także praktykę nauczania dzieci i młodzieży.

W okresie przedrozbiorowym kandydaci przychodzili do seminariów z kolegiów jezuickich i ze szkół pijarskich, stąd studia miały charakter uzupełniający w zakresie teologii, zwłaszcza moralnej oraz praktycznie przygotowywały do pracy duszpasterskiej²¹.

W ciągu XVII-XVIII w. (aż do 1773 r.) misjonarze przyjęli i stosowali zasadę dwuletnich studiów w seminariach. Pod koniec XVIII w. do lat trzydziestych XIX w. przedłużyli studia do lat trzech. Był to okres zmagania z władzami zaborczymi o charakter studiów, o program nauki i o podręczniki. W latach czterdziestych XIX w. realizowali program dydaktyczno-wychowawczy w ciągu czterech lat (roczny kurs filozofii i trzyletni teologii). Od 1843 r. program seminaryjny został rozszerzony na terenie Królestwa Pol-

²¹ J. D u k a ł a CM, „*Ratio studiorum*” w seminariach diecezjalnych pod zarządem księży misjonarzy (1675-1864), „*Nasza Przeszłość*”, 61(1984), s. 158-160.

skiego do pięciu lat. Seminarium lubelskie w latach dwudziestych miało już czteroletni okres studiów. Personel nauczający składał się wówczas z pięciu profesorów i prefekta, a liczba alumnów nie przekraczała trzydziestu²². W latach 1717-1760 do seminarium wstępowało co roku 3-4 alumnów, a łącznie studiowało ich w tym czasie 197²³. W roku 1829 program filozoficzny i teologiczny realizowało trzydziestu dwóch alumnów²⁴.

Misjonarze pracujący w seminariach nie mieli tytułu rektora – zawsze był nim biskup ordynariusz. Przełożonego domu nazywano dyrektorem lub prefektem, a on sam wraz z profesorami uważał się za sługę biskupa lub za jego delegata w seminarium²⁵.

DRUKARNIE ZAKONNE

Aby wszystkie wspomniane wyżej typy szkół mogły funkcjonować, ich biblioteki szkolne musiały posiadać wystarczającą ilość podręczników, zeszytów, obowiązkowych lektur, modlitewników i innych druków, niezbędnych w procesie nauczania. W warunkach, gdy stopniowo, w ciągu XVIII wieku odchodzono od praktyki dyktowania i notowania wykładów (szczególnie w kolegiach pijarskich), potrzeba posiadania książki, słownika, poradnika, stawała się coraz bardziej pilna. Czy zatem typografie zakonne odpowiadały tylko na zapotrzebowanie uczniów i nauczycieli w zakresie dydaktyki i wychowania rozmaitych przedmiotów? Czy można mówić o określonym typie produkcji drukarni zakonnych? Jakie czynniki wpływały na ich profil wydawniczy? Czy walka z różnowierstwem i reformacją była głównym motywem organizowania oficyn wydawniczych przez jezuitów? Ile tych drukarni funkcjonowało w XVIII-XIX w.? Zaczniemy od próby znalezienia odpowiedzi na to ostatnie pytanie.

²² Tamże, s. 217, 221-222.

²³ Ks. S. M ł y n a r c z y k, *Alumni seminarium kolegiackiego i misjonarskiego w Lublinie w latach 1715-1760*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”, 39(1965), nr 8-12, s. 217-237.

²⁴ D u k a ł a, „*Ratio studiorum*”, s. 217.

²⁵ T e n ż e, *Szkoła księży misjonarzy*, w: *Dzieje teologii katolickiej...*, t. II, cz. 2, s. 111.

Tab. 1. Ewolucja ilościowa drukarni zakonnych na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1700-1864²⁶.

Lp.	Nazwa zakonu	Ilość drukarni w latach				
		1700	1772	1815	1830	1864
1.	jezuici	6	10	1	–	–
2.	bazylianie	3	3	2	2	–
3.	pijarzy	1	2	2	3	1
4.	paulini	1	1	1	1	1
5.	Karmelici bosi	–	1	1	1	–
6.	fanciszkanie konw.	1	2	–	–	–
7.	misjonarze	–	–	2	2	1
8.	dominikanie	–	–	1	1	–
9.	trynitarze	–	–	1	–	–
	Razem	12	19	11	10	3

Jezuici zorganizowali najwcześniej i mieli najwięcej dobrze wyposażonych warsztatów typograficznych. Około 1700 r. na ogólną ilość 12 drukarni zakonnych, jezuici mieli ich 6 i to w tak odległych miejscowościach jak: Wilno, Kalisz, Lwów, Poznań, Lublin, Braniewo. Wszędzie tam prowadzili swoje kolegia, które potrzebowały rozmaitych książek, podręczników, słowników, lektur. W przededniu rozbiorów, a jednocześnie przed kasatą całego niemal zakonu w 1773 r. mieli oni aż 10 typografii (umieszczona w tabeli 2. drukarnia we Wrocławiu działała poza granicami Rzeczypospolitej). Około 1815 r. odnotowujemy działalność 11 drukarni, w tym tylko jednej jezuickiej (w Połocku), po 2 należące do pijarów, misjonarzy i bazylianów oraz po 1 drukarni paulinów, karmelitów bosych, dominikanów i trynitarzy. W 15 lat później sytuacja uległa niewielkim zmianom: pod kierownictwem zakonów działało tylko 10 drukarni (trynitarze w Lublinie pozbyli się warsztatu odziedziczonego po jezuitach, a w Połocku pijarzy przejęli na pewien czas typografię po jezuitach).

Gdy idzie o miasta dawnej Rzeczypospolitej, to wyróżniały się wówczas dwa ośrodki: Warszawa z dwoma drukarniami zakonnymi (pijarzy i misjona-

²⁶ Podstawa źródłowa w tabeli 2.

rze) oraz Wilno z trzema typografiami (pijarzy, misjonarze, bazylianie). W 1864 r. istniały już tylko 3 typografie zakonne (misjonarzy i pijarów w Warszawie, paulinów na Jasnej Górze). W tym samym roku musiały zaprzestać produkcji z polecenia władz rosyjskich, w ramach intensyfikacji antypolskiej i antykościelnej polityki. Taki jest ogólny zarys ilościowy interesującego nas zjawiska.

Dokładniejsze dane dotyczące charakteru szkół i czasu istnienia drukarni zakonnych zawarto w tabeli nr 2.

Tab. 2. Czas istnienia drukarni zakonnych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w XVII-XIX w.²⁷

Zakon	Miejscowość	Charakter szkoły	Czas istnienia drukarni
1	2	3	4
Jezuici	Wilno	Kolegium akadem.	1586-1773
	Kalisz	kolegium	1636-1773
	Lwów	kolegium	1646-1773
	Poznań	kolegium	1675-1773
	Lublin	kolegium	1683-1773
	Braniewo	kolegium	1697-1780

²⁷ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...*, patrz hasła dotyczące miejscowości, w których istniały kolegia tego zakonu; L. A b r a m o w i c z, *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie 1525-1925*, Wilno 1925, s. 74-83; K. K o r o t a j o w a, *Drukarnie zakonne*, w: *Encyklopedia katolicka*, Lublin 1983, t. IV, kol. 233-236; *Encyklopedia wiedzy o książce*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, s. 582-584; J. S ó j k a, *Jezuici Poznań. Drukarnia 1677-1773*, w: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, Wrocław 1977, t. III, cz. 1: *Wielkopolska*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, J. Sójka, s. 119; K. B i e l - s k a, *Bibliografia starych druków kaliskich do końca XVIII w.*, Warszawa-Poznań 1980; J. I. B u b a, *Onufry Kopczyński w walce o oświatę i szkołę polską 1735-1817*, w: *Pijarzy w kulturze...*, s. 202-203; t e n ż e, biogramy następujących prefektów w: *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa 1972: M. Bielski, s. 67; J. Ciastowski, s. 129-130; B. Ciepiałowski, s. 140; E. Czarnecki, s. 285; S. Górski, s. 312; W. Haligowski, s. 391; S. Kamieński, s. 419; A. Klużyński, s. 434; H. Konarski, s. 672; J. Piaskowski, s. 770-771; W. Rudnicki, s. 778; L. Rzążewski, s. 746; P. Redeki, s. 1018; J. Zdziebłowski; M. P i d - ł y p c z a k - M a j e r o w i c z, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa-Wrocław 1986, s. 28-83; H. C z e r w i e Ń, *Drukarnia paulinów w Częstochowie w latach 1730-1863*, Bytom 1998, passim; O. B. J. W a n a t, *Zakon karmelitów bosych w Polsce*, Kraków 1979, s. 112, 114 (Berdyczów); W a w r i k, *Naris rozwoju...*, s. 84-209.

1	2	3	4
	Warszawa	kolegium	1716-1773
	Sandomierz	kolegium	1716-1773
	Nieśwież	kolegium	1751-1773
	Przemyśl	kolegium	1759-1773
	Połock	kolegium akadem.	1787-1820
	Wrocław	kolegium	1726-1774
Bazylianie	Wilno	monaster	1628-1839
	Uniów	archimandria	1648-1770
	Supraśl	archimandria	1695-1804
	Poczajów	monaster	1735-1831
	Mińsk	monaster	1790-1793
Pijarzy	Warszawa	Kolegium król.	1683-1864
	Wilno	kolegium	1754-1840
	Piotrków Tryb.	kolegium	1792-1799/1801
	Połock	kolegium	1822-1832
Misjonarze	Warszawa	seminarium zewn.	1780-1864
	Chełmno	seminarium diec.	1774-1780
	Wilno	seminarium diec.	1805-1842
Karmelici bosi	Berdyczów	konwent	1760-1844
Franciszkanie konw.	Wilno	konwent kustodialny	1670-1781
	Lwów	konwent kustodialny	1770-1775
Cystersi	Oliwa	opactwo	1672-1744
Dominikanie	Łuck	konwent	1780-1831
Trynitarze	Lublin	rezydencja	1781-1816
Bracia Mn. Franciszkanie (ref.)	Miedniewice	konwent	1787-1821

Na podstawie dotychczasowej literatury przedmiotu wiadomo, że, aby należycie zrealizować programy nauczania, kolegia zaopatrywano w książki drukowane w typografiach własnej prowincji zakonnej (usytuowanych przy większych szkołach i seminariach), nabywano je również w sąsiednich prowincjach, a także sprowadzano z drukarni obcych (np. z drukarni jezuickich z Pragi, Wiednia, Grazu, Tyrnawy, Antwerpii, Frankfurtu i Lipska oraz z Rzymu). Profesorowie kolegiów, pijarzy i jezuici, ogłaszali drukiem rozmaite prace naukowe, opracowywali podręczniki szkolne, kalendarze, mapy do historii i geografii oraz tłumaczyli i adoptowali publikacje zachodnioeuropejskie. Współtworzyli też Komisję Edukacji Narodowej, Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Warszawie, pełnili posługi dyplomatyczne, otrzymywali odznaczenia (m.in. medal „Merentibus” nadawany przez króla Stanisława A. Poniatowskiego) za zasługi dydaktyczno-naukowe i społeczne, redagowali czasopisma, wygłaszali i drukowali kazania, panegiryki, mowy okolicznościowe. Wszystkie te wydarzenia znajdowały swój wyraz w publikacjach.

Od połowy lat czterdziestych XVIII w. drukarnie jezuickie w Poznaniu, Kaliszu i Lwowie zaopatrywały w książki szkolne kolegia położone w Wielkopolsce, Prusach, Małopolsce i na Rusi. Oficyny te dysponowały nie tylko wykwalifikowaną kadrą, ale również sporym zasobem czcionek i pras. Posiadały ponadto dobrze zorganizowany proces produkcyjny i produkowały podręczniki na wielką skalę.

W Kaliszu np. drukowano od 1744 r. kilkutomowe podręczniki do nauczania historii, geografii powszechnej, wypisy z klasyków łacińskich do ćwiczeń z tego języka, kalendarze, afisze i sztuki teatralne, gramatykę Alwara, *Słownik* Grzegorza Knapskiego, kazania weselne i pogrzebowe, przemówienia okolicznościowe, druki o charakterze dewocyjnym. Ilościowo przeważały druki polskie nad łacińskimi²⁸. Prawdopodobnie w pozostałych oficynach jezuickich sytuacja wyglądała podobnie. W wyniku kasaty jezuitów w 1773 r. ich drukarnie wraz z całym nieruchomym majątkiem przejęły władze pruskie (Braniewo), austriackie (Lwów, Przemyśl) oraz Komisja Edukacji Narodowej. Zdarzało się, że drukarniami KEN kierowali w ciągu kilku lat dawni jezuici na zasadzie dzierżawienia²⁹. Drukarnią KEN w Lublinie kie-

²⁸ B i e l s k a, *Bibliografia...*, s. 12.

²⁹ J. S z c z e p a n i e c, *Drukarnie – księgarstwo*, w: *Słownik literatury polskiego oświecenia*, red. T. Kostkiewiczowa, Wrocław 1977, s. 88; K o r o t a j o w a, *Drukarnie zakonne*.

rowali najpierw dawni jezuici (1774-1781), a następnie trynitarze (1781-1816), cały czas rozwijała ona intensywnie swoją produkcję³⁰.

Od lat sześćdziesiątych dużego znaczenia nabrały wydawnictwa podręcznikowe, przeznaczone głównie dla uczniów kolegiów jezuickich, pijarskich, seminariów i szkół prowadzonych przez zakony. Drukarnie zakonne dostarczały podręczników do nauczania takich przedmiotów jak: język polski, łaciński, fizyka, arytmetyka i algebra, historia, geografia. Tłoczono również różnego typu słowniki i leksykony, dysputy i popisy uczniów, programy teatralne i afisze anonujące przedstawienia wykonywane przez uczniów szkół zakonnych, zwłaszcza jezuitów i pijarów³¹. W trzech drukarniach bazylikańskich, działających w Uniowie, Lwowie i Poczajowie przeważały podręczniki – w tym liczne bukwały i leksykony oraz druki religijne, kazania, księgi liturgiczne i cerkiewne³².

Badacze zagadnienia podkreślają jednomyślnie, że w drugiej połowie XVIII w. profil wydawniczy drukarni zakonnych uległ wzbogaceniu i poszerzeniu. Zakonnicy tłoczyli w swoich drukarniach nie tylko podręczniki szkolne, elementarze i katechizmy, ale również dużą ilość ksiąg liturgicznych, dzieł o charakterze historycznym i teologicznym. Książki te ukazywały się w kilku językach, przede wszystkim po polsku, ale również w języku łacińskim, staro-cerkiewno-słowiańskim, ruskim, litewskim i łotewskim³³. W latach 1773-1830 polityka wydawnicza kształtowała się w dużej mierze pod wpływem oświeceniowego ruchu umysłowego. Odpowiadano także na potrzeby rozwijającego się szkolnictwa, duszpasterstwa, opieki charytatywno-medycznej. Wydawano również dzieła znaczące na ogólnopolskim rynku księgarskim, szczególnie beletrystyczne, dramatyczne, z zakresu nauk przy-

³⁰ I. D z i o k - S t r e l n i k, *Bibliografia starych druków lubelskich 1630-1800*, Lublin 1997, s. 32-61.

³¹ S ó j k a, *Jezuici Poznań*, t. III, cz. 1, s. 128-130.

³² M. P i d ł y p c z a k - M a j e r o w i c z, *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII-XVIII wieku*, w: *Bibliotekoznawstwo XX*, Wrocław 1996, s. 41.

³³ Spod pras jezuitów w Wilnie (Drukarnia Akademicka) w latach 1672-1786 wyszło 15 druków w języku łotewskim, natomiast z Drukarni Diecezjalnej XX Misjonarzy wileńskich w latach 1816-1840 również 13 dzieł w języku łotewskim, a u bazylianów w Wilnie tłoczono w okresie oświecenia druki w językach: polskim, łacińskim, litewskim, łotewskim, cerkiewno-słowiańskim; patrz P i d ł y p c z a k - M a j e r o w i c z, *Bazylianie...*, s.113; L. A b r a m o w i c z, *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie. Zarys historyczny 1525-1925*, Wilno 1925, s. 60-61; K. Ś w i e r k o w s k i, *Wilno kolebką drukarstwa łotewskiego*, Wilno 1932, s. 24.

rodniczych, dziejów chrześcijaństwa. W drukarniach zakonnych tłoczono również kazania i mowy patriotyczne, uniwersały i odezwy władz powstańczych 1794 i 1830 r.

W XIX w. produkcja drukarni zakonnych uległa stopniowemu zmniejszeniu, na co miały wpływ czynniki polityczne (germanizacja i rusyfikacja), gospodarcze (recesje) i zniszczenia wojenne. W dużym stopniu odpowiadano na zapotrzebowanie szkół Okręgu Wileńskiego na podręczniki (drukarnia misjonarzy w Wilnie). Po 1830 r. przeważały, jak się wydaje, pozycje o charakterze religijnym i użytkowym. Wraz z nasileniem rusyfikacji w ciągu XIX w. likwidowano kolejno polskie instytucje, szkoły, a w tym również drukarnie zakonne: w Wilnie (pijarów w 1840 r., misjonarzy w 1842) i Berdyczowie (karmelici boski w 1840). Najdłużej, jak już wspomniano, bo do 1864 r., działały trzy drukarnie zakonne położone w Królestwie Polskim, pijarów i misjonarzy w Warszawie oraz paulinów na Jasnej Górze.

U misjonarzy i pijarów drukowano wówczas cały szereg kalendarzy liturgicznych, katalogów zakonnych, schematyzmów diecezjalnych oraz pokaźną ilość dzieł katechetycznych, modlitewników, kazań. Dużą ewolucję od początku XIX w. przeszła Drukarnia Jasnogórska³⁴. Jest to temat wymagający oddzielnego omówienia, podobnie jak kwestia organizacji i zarządzania drukarniami zakonnymi, czy zagadnienia związane z kolportażem i sprzedażą książek.

Dotychczasowe badania własne i wieloletnie ustalenia znawców przedmiotu uprawniają do stwierdzenia, że szeroki zakres wydawniczy oficyn zakonnych, działających na terenie Rzeczypospolitej i po rozbiorach, określały głównie takie czynniki, jak: potrzeby szkół, seminarów, domów zakonnych, diecezji i parafii, Komisji Edukacji Narodowej, zadania duszpasterskie, nie tylko walka z reformacją i różnowierstwem, ale również walka o wolność i niepodległość, utrzymanie języka polskiego i ziemi, obrona Kościoła katolickiego, praca naukowa, dydaktyczna i pisarska zakonników³⁵. Ponadto do istotnych determinantów określających profil wydawniczy i rentowność typografii należał czynnik ludzki: przygotowani pracownicy zakonni i świeccy (zwłaszcza prefekci realizujący określoną politykę wydawniczą, kierujący produkcją i dbający o zaopatrzenie w papier, czcionki, farby i inne materiały), a także wyposażenie techniczne i dobrze zorganizowana sprzedaż (kolportaż).

³⁴ C z e r w i e ń, *Drukarnia paulinów...*, s. 75-96.

³⁵ Na niektóre z nich wskazała M. Piđtypczak-Majerowicz (*Biblioteki ...*, s. 42).

Pragnę wyrazić nadzieję, że w przyszłych badaniach wszystkie wspomniane czynniki zostaną poddane wszechstronnej analizie i ukazane w szerszej perspektywie czasowej.

SCHOOLS AND PRINTING HOUSES IN THE OLD
POLISH REPUBLIC IN THE 18TH-19TH CENTURIES

S u m m a r y

In the beginning the author shows the historical process through which the concept of collegium took shape as a university residence for students and professors, a boarding house for students (not only in Poland but also in such countries as France, Italy, England, Spain, and Germany), a secondary school and a semi-high school (occupational or other) before going to university. The further parts of the paper is devoted to collegia as secondary schools.

Starting from the 16th century on, collegia (secondary schools) were established in Poland. They were run by religious orders which can be defined as teaching orders. They were as follows: Jesuits, Piarists, Theatins, and Basilians. In the period of the Enlightenment, ie in the second half of the 18th century, other orders joined them. In order to satisfy the social need, they organized and ran secondary schools, e.g. Benedictines, Cistercians, Friars of the Tomb of the Lord, Regular Lateran Canons, Bartolomites, (also called communists for they strictly abode by the life in a religious community). The religious collegia comprised the teaching staff with its rector at the head, a number of didactic rooms, a church, and the religious home (with different names), the boarding house called a convict, a library, and a theatrical hall. In bigger centres there was a printing house, a pharmacy with a hospital, research-didactic studies, an astronomical observatory, (botanic and fruit) gardens, workshops for production and service, and other buildings. The author gives the number of those collegia, discusses their structure and curricula in particular periods from the 16th to the 18th century. Similarly, he has characterized noble convicts, being part of the collegium and occupied with elite education for the future politicians and state officials. Their students came from noble and magnate families.

Now diocesan seminars were important didactic-educational institutions (in the 17th-18th centuries they provided a two-year and in the 19th century a four-year tuition. They were run by the Congregation of Missionaries of St Vincent a Paulo (*Congregatio Sacerdotum Saecularium Missionis S.V. a Paulo*).

Finally, the author quotes a number of printing houses at the above collegia and seminar in Poland in the years 1700-1864 and points to the main types of their publishing production, such as: various kinds of handbooks, ABC books, catechisms, didactic manuals, calendars, posters and theatrical plays, sermons, prayer books, liturgical, historical, theological, and fiction works. He postulates further reach on the collegia and religious printing houses.

Translated by Jan Kłos

Słowa kluczowe: kolegium, konwikt, seminarium, drukarnie zakonne, zakony.

Key words: college, boarding house for alumni, theological Seminary, religious printing houses, religious orders.